

21. Прийменник

Як окремий розряд службових слів прийменники оформились у сп-сл. мові з лексичних одиниць прислівникового типу, які у сп.-і-є.. мові виконували допоміжні функції, виражаючи в реченні просторові відношення й уточнюючи значення імен або дієслів, але зберігали при цьому певну самостійність.

Вживаючись то з 1)дієсловами, то з 2)іменами, ці слова згодом втрачали самостійність і після розпаду праіндоє.-ї м., вже в окремих і-є. мовах, перетворились у 1)-му випадку в дієслівні префікси, а в 2)-му – в прийменники.

Процес розшарування первісних допоміжних слів на два морфологічні розряди – **префікси і прийменники** – був тривалим і позначався рядом переходових явищ. Найдавніші ст-сл. пам'ятки засвідчують факти вживання синонімічних дієслівних словосполучень обставинного типу (з керованим іменем), в яких просторові або об'єктні відношення виражаються то дієслівним префіксом, то співвідносним прийменником, причому той самий префікс-прийменник одноразово уточнював значення і дієслова й імені, наприклад: *розбойника свободить отъ належааштиихъ емоу зълъ* («Звільняє розбійника від гріхів, що лежать на ньому тягарем»); *видѣша огонь... і рибЯ на немъ лежааштЯ; належааштю емъ народу*. Іноді в різних канонічних текстах та сама форма оформлялась по-різному: *бѣ же нешть і камень належааше на неі; вѣ же нешть і камень лежааше на неі*. Очевидно, в ст-сл. м. конструкції типу «належати емь» і «лежати на немь», «доити града» і «ити до града», «оитде града» і «иде отъ града» були синонімічними, в них **дієслівний префікс** міг повністю компенсувати значення **відсутнього прийменника** або, навпаки, ті самі значення і відношення міг виразити **один прийменник**.

Явище перехідного характеру можна вбачати і в конструкціях д-рус.м., в яких префіксовані дієслова переміщення керують іменними формами без допомоги прийменників, наприклад: *неделече ошъдѣша моѿго домоу; Игорь же дошедъ Дунаѿа созва дружину* та ін. Ці факти свідчать про більш виразну семантичну вагомість і «автономність» префіксів-прийменників у минулому, про первісну тотожність їх функцій, про те, що процес диференціації префіксів і прийменників і формування їх як окремих морфологічних одиниць з єдиного джерела завершився, очевидно, в пізній період спільно-слов'янської мовної єдності.

Функції прийменників поступово розвивались і ускладнювались від самого початку їх виникнення. Виступаючи спершу в ролі обставинних службових слів із просторовим значенням, прийменники згодом стали виражати часові, причинові та інші відношення в реченні.

За своїм походженням і структурою прийменники д-рус. м. поділяються на **первинні (проті) і похідні**.

До первинних

належать прийменники *безъ, вѣ, за, изъ, къ, на надъ, о, объ, отъ, по подъ, при, про, съ, у*.

Первинні прийменники більш давні за походженням, вони повністю втратили етимологічні зв'язки з іншими повнозначними словами, вживаються здавна лише в ролі службових слів і морфологічно не членуються. Правда, прийменники *надъ, подъ* етимологічно належать до похідних (сп.-сл. **na-dъ, *po-dъ*), але в зв'язку з повною втратою суфісом *-d-* продуктивності ще в доісторичний період, вони сприймаються як непохідні.

У більшості своїй первинні прийменники співвідносні з префіксами, за винятком *къ*, що виступає тільки як прийменник (і навпаки – префікси *въз-*, *пере-*, *роз-* не мають відповідників серед прийменників).

Всі д-рус. первинні прийменники були успадковані мовою укр. народності, зазнавали в ній дальшого розвитку, функціональних і структурних змін.

1. Прийменник *безъ* (< **bezъ*, пор. лит. *bez*, латиськ. *bez*, д.-прус. *bhe* - «без») у д-рус. м. вживався з род. відмінком, виражаючи різні об'єктні, умовно-часові, кількісні та модальні відношення із загальним значенням заперечення, відсутності кого-, чого-небудь: *азе ли безъ граматы придуть*.

З тими самими значеннями, тільки з формою родового відмінка, прийменник *без* вживається і в СУМі. Звузили сферу вживання лише конструкції з *без* на означення кількісних відношень.

2. Прийменник *въ(н)* фонетично розвинувся із сп.-сл. **un* (пор. гр. *εν*, лат. *in* - «в, на»); пізніше **й* змінився в *ъ* і виник приставний *в (вън)*; кінцевий *н*, як і в співвідносному префіксі, перед приголосним наступного слова відпав або приєднувався до наступного слова з початковим голосним або *ј*: *вън домъ* > *въ домъ*; *вън Ієму* > *въ немъ*; *вън утрь* > *въ нутрь* > *вънутрь* (пор. *утроба* і *нутро*). У давньоруській мові прийменник *въ* вживався при дієсловах переміщення із знах. відмінком імені, вказуючи на рух усередину чогось (куди?), а при дієсловах стану, перебування в певному місці – з місц. відмінком (де?): *онъ же стамивъ обрата таполка в Полотьск! и приде в Переяславль; нь же приІємъ водоу въшливаше въ чІашю*.

Форми знах. і місц. відмінків з прийменником *въ* широко вживались і в часовому значенні: *държа роуськоую землю въ своІє кнАжениІє*.

Із занепадом у прийменнику *въ* зредукованого *ъ* білабіальний *в* перед словами з початковим приголосним став вимовлятися як лабіалізований голосний *у* і цим наближався (через стадію *ў*) до іншого д-рус. прийменника – *у*, з яким імена вживалися у формі родового відмінка і виражали інші відношення.

3. Прийменник *у (*ou* або **au)*, вживаючись з родовим відмінком, виражав просторові, об'єктні відношення, а також вказував на приналежність: *просІаще ми оу нІєго милостыню*;

Фонетичне зближення прийменників *у* та *въ* ($\rightarrow \mathbf{В} \rightarrow \mathring{у} \rightarrow \mathbf{у}$) зумовило змішування їх уже в д-рус. пам'ятках.

Остаточне злиття д-рус. прийменників *у* та *въ* сталося на українському мовному ґрунті: прийменник *в* (фонетичний варіант *у*) в СУМі вживається в конструкціях з род., знах., місц. відмінками і в усіх тих значеннях, які виражались окремо кожним із двох давніх прийменників. Треба думати, цей процес завершився вже в мові укр. народності, бо в найдавніших її пам'ятках – в укр. грамотах 14-15 ст. – вони не розрізняються: *купишь въ боярь*; *у Олезна Ромашковича и въ его дЪтей*.

4. Прийменник *до* вживався в конструкціях з род. в., які виражали просторові, часові, кількісні, об'єктивні та інші відношення: *до трии сътъ и нІАти десІАтъ числьмъ; и тако пребысть все льто до зимы; до васъ нЪту рЪчи никося*.

Крім давніх функцій у конструкції з прийменником *до* на ґрунті укр.м. розвинулися й нові, зокрема в пам'ятках ст.-укр. мови прийменник *до* з відмінковою формою вживається на означення місця, об'єкта, в середину якого спрямована дія, рух: *въльмивъши ся до изъбы, мене самого шукали забити* (АЖ, 1583, 69).

5. Прийменник *за* (спільнослов'янського походження) первісно вживався в словосполученнях із значенням руху або перебування позаду чого-небудь. Інші його значення похідними від основного просторового. У давньоруській мові прийменник *за* вживався з формами родового, знахідного та орудного відмінків, разом з якими виражав різноманітні просторові, часові, причинові, об'єктні та інші відношення: *бЪжа за море* (ЛЛ, 1377, 75).

Успадковані з д-рус. м., конструкції з прийменником **за** зазнавали дальшого розвитку в мові українській. Окремі з них розширили сферу свого вживання, наприклад, такого типу, як *працювати за верстатом, сидіти за книжкою, за кермом*, інші ж навпаки, виявляють тенденцію до обмеження, поступаючись перед іншими (пор. архаїзовані *думати, згадувати, піклуватись за нього, повернутись за два роки* і новіші – *думати, згадувати, піклуватись про нього, повернутися через два роки* та ін.).

6. Прийменник **изъ** доцільно розглядати сукупно з прийменником **съ**, оскільки ці два різні за походженням і значенням прийменники в укр. м. злилися в один.

Прийменник **изъ** (перед глухими приголосними **ис**) розвинувся із прасл. **izъ* (<**jъzъ*) і в д-рус.м. вживався з род. в., означаючи рух із середини чьогось, час початку дії: *не дадаАху выльбсти из города*.

Прийменник **съ(н)** (із сп.-сл. **sъn < *sŭn*) вживався з род.+ оруд.в. З род.в. він означав віддалення, початковий пункт руху (часто – з відтінком значення руху з поверхні чогось), а також час початку дії: *Чръныя тучя съ моря идуты*. З оруд.в. прийменник **съ** первісно означав сукупність предметів, діючих осіб, взаємні стосунки тощо: *луче бы ми оумрети съ братомь*. На основі первісного значення сукупності розвинулися ще в дописемну епоху також інші значення цієї конструкції-об'єкта, знаряддя, різних обставин: *она же съ радости приде* та ін.

У мові укр. народності прийменники **изъ** та **съ** злилися з певних фонетичних причин в один прийменник **з**. Найдавніші пам'ятки ст.-укр. м. (14-15 ст.) засвідчують різноманітні графічно-звукові варіанти цих прийменників з цілковитою їх функціональною еквівалентністю: *з нашего кнІАженія, и с перевозовъ, и из иных десятину; выезалъ изъ отчины исъ своеє исъ Переяславля*.

У СУМі прийменник **з** (звукові варіанти **з, зо, із**) багатозначний. Він виступає в конструкціях з род., знах. +оруд.в. і виконує функції, що властиві були д-рус. прийменникам **изъ** та **съ**, а також новіші функції, що в д-рус.м. лише намічались і розвинулися на ґрунті мови української.

7. Прийменник **на** – один з найпоширеніших і поліфункціональних слов'янських прийменників, який за походженням сягає ще праіндаєвр. доби. Давністю походження і раннім розвитком (уже в сп.-сл. епоху) багатозначності прийменника **на**, очевидно, пояснюється і спільність його основних значень у всіх сучасних слов'янських мовах.

У д-рус. м. прийменник **на** вживався із знах.+ місц.в., виражаючи первісно основне значення «наверху» (локальну дію, стан, місце перебування), «нагору» (динамічну дію, рух на поверхні, його напрям), на основі якого вже були досить розвиненими інші, похідні значення – значення мети, часу, об'єкта дії, кількості тощо: *на воинъ и на ловѣхъ ... на зною и на зимъ... на посадники*.

Укр.м.успадкувала від д-рус. прийменник **на** з усіма його різноманітними значеннями. Вийшли з ужитку також конструкції із значенням кількості, міри (виміру) типу: *поле на три бочки, а сѣножатъ на стогъ сѣна*. З другого боку, в укр.м. розвинулися конструкції, утрачені рос.м. або маловідомі в ній (пор. *гарний на вроду, щирий на вдачу, хворий на грип* та ін.).

8. Прийменник **о (об)** (< **ob*) і-є. походження. У сп.-сл. мові первісно він виступав у просторовому значенні «навколо, зо всіх сторін». На базі основного значення згодом розвинулися інші його значення.

У д-рус.м. прийменник **о (объ)** уживався з формами знах.+ місц.в. Прийменник **о (об)** був широко вживаним також і в мові укр. народності. У пам'ятках письменства він засвідчується у всіх функціях, в яких виступав і в мові д-руській.

У СУМі прийменник **о (об)** вживається рідко. Конструкції з **о (об)** в багатьох випадках поступилися місцем перед іншими прийменниковими конструкціями, хоча вони були доить поширені ще до недавнього часу в художній мові [Еней] *вдався в жарти, ігри, сміхи, а о Юноні вже забув* (І.Котляревський).

Конструкції з прийменником **о** відомі півд-зах. говорам, а в мові літературній збереглися лише в сполученні з місц. в. у часовому значенні (*о першій годині, об одинадцятій годині*) + із знах.в. на означення предмета, з яким стикається інший предмет (*вдарити об землю, спіткнутись об камінь, спертися об тин* та ін.).

9. Прийменник *отъ* (із сп.-сл. **otъ*) вживався тільки з родовим відмінком. Первісною основною функцією його було вираження просторових відношень. У д-рус.м. прийменник *отъ* був уже поліфункціональним, багатозначним.

Прийменник *отъ* у ст.-укр.м. зберігав всі свої давні значення, але звуковий склад його докорінно змінився: після занепаду зредукованого **ѣ** приголосний **т** в позиції перед дзвінками приголосними змінився на **д** (пор. д.-рус. *отъ дому, отъ берега* і укр. *од дому, од берега*). Згодом варіант *од* почав уживатись і перед глухими приголосними (*од краю, од порога*), остаточно витіснивши в усіх конструкціях варіант *от*. Паралельно з цією зміною і голосний **о**, опинившись у закритому складі, змінився через подовження і дифтонгізацію в монофтонг **і**, перед яким розвинувся приставний **в** (*отъ → от → од → від*). Так у двох фонетичних варіантах (*від і од*) цей прийменник широко вживається і в СУМі.

ПОХІДНІ (ВТОРИННІ) ПРИЙМЕННИКИ

генетично пов'язані з різними частинами мови, і сама морфологічна будова багатьох із них виразно вказує на співвідносні іменники, прикметники або прислівники (пор. д.-рус. *близъ, межю, (въ) м!сто, округъ, верхъ, коньць* і укр. *коло, внаслідок, завдяки, обабіч, посеред* та ін.).

До похідних прийменників д.-рус.м. належать: *близ, вьнѣ, дѣля, кромѣ, межю, мимо, округъ, прѣже; противу, ради, развѣ, сквозѣ* та деякі інші.

В укр.м. частина д.-рус. похідних прийменників вийшла з ужитку (*вьнѣ, развѣ, сквозѣ*),

в інших відбулися різного характеру зміни – фонетичні, структурні або функціонально-граматичні. Так, у прийменниках *кромѣ, межю* з утратою кінцевих голосних утворилися закриті склади, в яких етимологічні **о, е** змінилися на **і** – *крім, між* (варіант *межи*).

Прийменник *дѣля* у пам'ятках 14-16 ст. почав уживатися **не тільки після імен, а й перед ними**. В СУМі прийменник *для*, що виник, імовірно, з *д!ло*, вживається лише перед іменником.

У деяких похідних прийменниках на укр. ґрунті змінився структурно-морфемний склад: *близъ- близько, округъ-навкруги, вѣмѣсто (мѣсто)- замість* та ін.

Частина похідних прийменників тепер уживається з іншими відмінками. Так, прийменник *противу* виступав з давальним відмінком (*изыде противу єму. – ЛЛ, 1377, 141*), а в суч. мові – з родовим (*проти нього*); *мимо* сполучався із знахідним відмінком, тепер же – з родовим.

Склад похідних прийменників укр.м. постійно поповнюється новими одиницями, утвореними як способом лексикалізації синтаксичних сполук (*посередині, внаслідок*),

так і способом складання двох самостійних прийменників, наприклад: *з-над, з-перед, з-під, з-понад, понад, попід, посеред, поміж, проміж* та ін.

У ст.-укр. пам'ятаках подібні форми зрідка засвідчуються вже в 15 ст.: *по меже кычєры; посеред села; по на дѣньстромѣ*.

Найчастіше першим компонентом складених прийменників виступають первинні прийменники *по і з (із)*, (зрідка – прийменники *на, про, напроти, проміж*).